

לחבר בין מה שפוצל: על תוכנית הלימודים החדשה לתרבות ערבית-יהודית

הדס שבת נדיר ואלמוג בהר

בשנות החמישים הציע פרופ' שלמה דב גויטיין להקים באוניברסיטה העברית קתדרה לתרבות ערבית-יהודית. אך מה לאוניברסיטה עברית ולתרבות ערבית-יהודית? מה לבית ספר למדעי יהדות ולמסורת הערבית-היהודית? מה לחוג לספרות ערבית, האמון על הערבית הקלסית מזמן הג'אהליה, הקוראן והח'ליפות, וללשון ערבית-יהודית? הצעתו של פרופ' גויטיין נדחתה אז בהתאם לרוח התקופה, בה שרר הרצון לבנות תרבות לאומית עברית-יהודית-ציונית-ישראלית המתבוננת מערבה, במקביל ללימודים קלאסיים של הערבית והיהדות – כאשר בשניהם לא נמצא מקום מרכזי לערבית-יהודית כשפה, כתרבות וכדיאלוג לשוני-תיאולוגי רב-שנים, ובעיקר לא לתרבות הערבית-היהודית המאוחרת שלאחר גירוש ספרד.

דומה כי בנקודת הזמן שבה הועלתה הצעתו של גויטיין, מפגש זה בין התרבות היהודית לתרבות הערבית נראה זר, מאיים או בלתי רצוי. באיחור של 60 שנה, אנחנו מצויים כעת בשנת הקמתה של התוכנית ללימודי תרבות ערבית-יהודית לתואר ראשון, שתתחיל לפעול באוקטובר 2017 באוניברסיטת בן-גוריון בנגב ובאוניברסיטת תל-אביב. התחלנו את לימודינו בחוגים שונים לספרות לפני כ-15 שנה, ובהדרגה הבחנו מצד אחד במחסור בעיסוק האקדמי בספרות המזרחית בישראל, ומצד שני בדיון המקבע את דמות המזרחי תחת הקשרים ישראלים-ציוניים בלבד, תוך ניתוקו מכתובה וממסורת עבר. חשנו כי קיים גם מחסור בחיבורים וברצפים שבין תחומי היצירה השונים של יהודי העולם הערבי, המוסלמי והעות'מאני: בין יצירת הקודש ליצירת החול, בין היצירה בלשונות היהודים (ערבית-יהודית, ספרדית-יהודית, פרסית-יהודית וכו') לבין היצירה בעברית, בין

העברית הרבנית לעברית החדשה, בין הצטרפותם של יהודים בעת החדשה לספרות הערבית החדשה בערבית ספרותית, לבין הצטרפותם של מזרחים לספרות העברית החדשה.

תקופות שלמות של יצירה ספרותית של יהודי המזרח, כגון הזמן הארוך שבין תור הזהב הספרדי לבין ראשית המאה העשרים ויצירתם של יהודה בורלא ויצחק שמי, נעלמו וכמעט שלא נלמדו בחוגים לספרות. אפילו ליוצרים גדולים ומוכרים כגון ר' ישראל נג'ארה, ר' שלום שבזי ור' דוד בוזגלו לא הוקדשו קורסים; גם יוצרים גדולים במאה העשרים שבחרו ליצור בערבית ספרותית, כגון סמיר נקאש ויצחק בר-משה, נעלמו ולא נלמדו, לא בחוגים לספרות עברית ולא בחוגים לספרות ערבית. זאת ועוד: ההיסטוריה של יהודי העולם הערבי הופרדה בין החוג להיסטוריה של עם ישראל שלימד, גם אם בצמצום, על קהילות ישראל במזרח, לבין החוג לסוציולוגיה שלימד, גם אם בצמצום, על מזרחים בישראל, כאילו לא היה קשר ביניהם, וכך נוצר נתק בין ההיסטוריה הקצרה של מזרחים בישראל וההיסטוריה הארוכה של קהילות ישראל במזרח, והערבית-היהודית הפכה לנו, צאצאיה, ללשון זרה.

התחושה כי תרבותם של יהודי ארצות ערב נעלמה מתוכניות הלימודים באוניברסיטה ונותקה מהדיון בתרבות המזרחית בארץ, הובילה אותנו לחשיבה על תיקון השיח. חשנו כי הדיון על המזרחי לוקה בעיוורון כולל: המזרחי נלמד מתוך הקשריה ההיסטוריים של מדינת ישראל, כאילו הוא נולד במעברה, וכמי שהפנים את המבט הישראלי-ציוני עליו כ"משתכנז" או כמתנגד למבט זה. חשנו כי יש לפרוץ את קטגוריית הזהות המקבעת ולהתבונן מחדש בדמותו של המזרחי לא רק בהקשרים ישראליים אלא גם לאור תרבות וכתביה ערבית-יהודית רבת שנים, ולאור דיאלוג מתמיד בין מערב למזרח שהתקיים עוד בארצות ערב. ביקשנו לשחרר את ה"מזרחי" מההקשר המצומצם והמצמצם ופעמים רבות השלילי שאליו הוא נקשר בארץ, ולהציע הקשר תרבותי, היסטורי ולשוני עמוק יותר ורחב יותר.

בשנים האחרונות חברנו יחד, שותפים מאוניברסיטת בן גוריון ומאוניברסיטת תל-אביב, והתחלנו לחשוב על ייסודה של תוכנית חדשה ללימודי תרבות ערבית-יהודית לתלמידי התואר הראשון. ביקשנו להסיר את המחיצות ולבחון מחדש את הנרטיבים המקובלים בתרבות הישראלית ובספרות. נרטיבים אלו משכפלים עצמם בקלות, ולעיתים הדרך היחידה של מזרחים היא לספר את סיפורם ההיסטורי כסיפור מראה של הסיפור האשכנזי הציוני, הבנוי על תנועה "משואה לתקומה", והגדרת רגעי הסוף של הקיום היהודי בעולם המוסלמי כרגעים של "שואה" המאפילים על כל בחינה היסטורית של החיים באותן ארצות. לחילופין, נבנה המבט על החיים היהודיים בעולם הערבי על מצב הסכסוך הנוכחי

בין ישראל לעולם הערבי. לא פשוט למצוא דרכים חלופיות לדון בהיסטוריה ובתרבות הערבית-היהודית. כך מילותיו המדויקות של שותפנו לתוכנית, פרופ' גלילי שחר:

בתוכנית אנחנו נבקש לאתגר את הנרטיבים המקובלים, לפרוץ את הגבולות בין קטגוריות זהות שונות: מזרח ומערב, אשכנזים ומזרחים, ולהציע אוריינטציה מחודשת בשאלת המערב כנגזרת של דיאלוג ומפגש עם התרבות הערבית והמזרח. אנחנו מבקשים להציע מתווה עיוני שאינו שוקע ומסתכם בתזה אוריינטליסטית בדבר חשיבותו של המזרח כמקור וכאופק בעבור תרבות המערב, וגם אינו מסתפק בדיון ביקורתי בדבר אופני הניצול והפרשנות הכוזבת של המזרח בידי סוכני ומוסדות התרבות באירופה. אלא דן במשלב הרב-ערכי של הפגישה שבה ודרכה בלבד נבנים מושגי המערב והמזרח באופן פורה והרסני. הדיון ישתרע ויתפרש על הרצף מן העת העתיקה וימי הביניים ועד העת החדשה, על מנת לסמן אוריינטציה תאורטית מחודשת בשאלת התרבות. נבקש לבחון את הפנומנולוגיה של התנועה מ-ערב, התנועה שהיא שם נרדף לתרגום, העתקה, המרה (קונוורסיה), הגירה ופליטות. התנועה הזו (מ-ערב) מייסדת [את] המערב ואת המזרח כמקומות וכאפשרויות של מגע, שיח ושיג, לימוד ופרשנות, אך בה בעת זו תנועה המעוררת אימה, חרדה, הבדלה ותהומות של אלימות במערב ובמזרח. האם תקופתנו עדה אף היא לתנועה כפולה זו? דגש מיוחד יש להעניק למקום המיוחד שמילאו יהודים כסוכנים כפולים של מערב ומזרח בפגישה זו, שהולידה את הנצרות ואת המודרנה, ומבשרת על המתווה הפורה וההרסני של הקיום היהודי בעת הזו.

פרופ' אמנון רז-קרקוצקין כתב על כך שלמעשה האתגר של כתיבת ההיסטוריה המזרחית הוא כתיבת ההיסטוריה היהודית כהיסטוריה מזרחית. וזאת כאלטרנטיבה לכתיבת ההיסטוריה היהודית המבוססת על הפנמת נקודת המבט האמביוולנטית של הנצרות כלפי היהדות ובעקבות זאת אף שלילת התודעה ההיסטורית היהודית. לטענתו של רז-קרקוצקין, עמדת הנגד לאמביוולנטיות הנוצרית כלפי היהודים טמונה במונח "גלות". על-פי גישה זו, מצב הגלות איננו "היות" מחוץ להיסטוריה, אלא הוא מגולם בתוך התנאים של ההיסטוריה. הציונות, לדברי רז-קרקוצקין, אימצה לעיתים את נקודת המבט הנוצרית, ובפרט הפרוטסטנטית, מתוך רצון להשתלב בעליית הלאומיות המערבית ובהתרחבות האימפריאליזם והקולוניאליזם המערביים, תוך הפנמה של המבט האוריינטליסטי על היהודי.

בתוכנית ללימודי תרבות יהודית-ערבית אנו מבקשים לבחון את הדיאלוג שהתקיים בין התרבות היהודית לבין התרבות הערבית הכללית בארצות השונות. כך למשל אנו מבקשים לבחון חלקים עבריים אשר נלמדו במחלקות לספרות עברית, כגון שירת החול והפיוט בתור הזהב בספרד, אשר לעיתים נותקו מתוך הקשרם הערבי והמוסלמי, כמו גם להרחיב בחקר השירה והפיוט המאוחרים שלאחר גירוש ספרד אשר נחקרו באופן מצומצם

בלבד (במחלקה לספרות עם ישראל בבר-אילן, הורחב העיסוק המחקרי בפיוט המאוחר בעשורים האחרונים). הספרות המזרחית החדשה בעברית, מיהודה בורלא ויצחק שמי דרך שירת ארז ביטון ועד ימינו, נלמדה עד העשור האחרון במחלקות לספרות בארץ בהיקף מצומצם, וגם כאשר נוכחותה הורחבה, נעשה הדבר פעמים רבות ללא דיון בהקשרים השוואתיים עם עולם היצירה הערבי או הזיקות למסורות הפיוט, ועל כן היא נקראה פעמים רבות בעיקר מתוך קו השבר האשכנזי-מזרחי.

היצירה הרבנית של יהודי העולם הערבי - הלכה, הגות, פילוסופיה וקבלה - נלמדה בעיקר במחלקות למחשבת ישראל, לא תמיד עם חיבור ללשון המקור הערבית-היהודית של חלק מהיצירות הללו ולא תמיד מתוך דיון בזיקה להגות המוסלמית וליצירות החול באותן קהילות. הבנו שעל התוכנית לשלב לימודי ערבית ספרותית באופן מעמיק, והיכרות נרחבת עם הערבית-היהודית הקלסית והדיאלקטים הרבים של הערבית-היהודית המאוחרת. שיעורי הליבה של התוכנית ידונו בתרבות הערבית-היהודית מהיבטיה השונים: ההיסטורי, הספרותי וההגותי, זאת מתוך מטרה להפגיש בין פיוט, שירה, הלכה, מדרש ופילוסופיה, אשר נוצרו על-ידי יהודי העולם הערבי ועל-ידי מזרחים בישראל בעברית, בארמית, בערבית ובלשונות קולוניאליות.

אנו רואים את חשיבות התוכנית באופן שבו היא מערערת על הנרטיבים המקובלים ומייצרת דיס-אורינטציה השוברת את הקטגוריות המקובעות והמקובלות. את זהותם של היהודים בארצות ערב יש לבחון מחד גיסא בהקשרים המתקיימים בין התרבות המערבית, ומאידך גיסא, בדיאלוג רב-השנים בין היהודים לבין התרבות הערבית במדינות ערב. ריבוי המבטים יעשיר לדעתנו את הדיון על הזהות המזרחית של ימינו, ויציע מבט עשיר על השאלות המרכזיות המעסיקות את החברה הישראלית: שאלת החילון והדיאלקטיקה של המסורת, בזיקות בין היהדות, הנצרות והאסלאם, ומקומו של התרגום בזיקות בין התרבויות, בלאומיות, בביקורת הפוסט-קולוניאלית, בשאלת האורינטליזם ובפרספקטיבה מגדרית.

אנו מבקשים לאפשר לסטודנטים חדשים הבאים אחרינו להיחשף לתרבות ולהיסטוריה באופן מורכב יותר, לרכוש כלים לשוניים בשלב מוקדם יותר, וליצור קהילת חוקרים חדשה סביב דיסציפלינה חדשה.

לרגעים נראה היה שגוברים המתנגדים, והתוכנית תיגנז כמו שנגנז רעינו של גויטיין – באשר הרעיון לערב בין לימודי הספרות העברית לבין הערבית-היהודית מעורר גם כיום רגשות עזים ופעמים רבות התנגדות עזה. אבל בסופו של דבר הצלחנו לגבור על ההתנגדויות, ואף לחוש את ההתלהבות של אנשים רבים סביבנו בציפייה לרגע הזה, שנדמה

היה כי זמנו בשל. על כך עלינו גם להודות לשותפינו בצוות ההקמה: ד"ר חנה סוקר-שווגר, פרופ' גלילי שחר, שמעון אדף וד"ר חביבה ישי.

במסגרת התוכנית ללימודי תרבות ערבית-יהודית, אנו מבקשים לחבר בין מה שפוצל, מתוך לימוד מעמיק של המסורות הלשוניות (הערבית הספרותית, הערבית-היהודית לגוניה והעברית הרבנית), של המסורות הספרותיות (בערבית-יהודית ובעברית, בעברית רבנית ובעברית ישראלית, קודש וחול, יצירה כתובה ויצירה שבעל-פה, ספרות יפה והגות וכתביה רבנית), ושל ההקשר ההיסטורי והסוציולוגי (בין קהילות ישראל במזרח למזרחים בישראל, בין יהודים למוסלמים, בין מזרחים לאשכנזים), ותוך הרחבה של קהילת החוקרים ושל הקורסים בתחומים אלו.

מנקודת מבטנו, התוכנית מבקשת לענות על מחסור עמוק בשדה האקדמי בארץ ובעולם, ולעגן את לימודי התרבות הערבית-היהודית בתוך הקשרים תרבותיים, לשוניים והיסטוריים אשר אינם מתקיימים כך זה לצד זה ברוב תוכניות הלימוד הקיימות באוניברסיטאות בארץ ובעולם. הערבית היא הלשון היהודית השלישית באורך חייה אחרי העברית והארמית, ואנו נבקש להנכיח אותה במרחב האקדמי כמו גם במרחב הציבורי, בישראל כמו גם בעולם הערבי, כדי להפגיש מחדש גם בין הספרות העברית לספרות הערבית-יהודית, וגם כדי להפגיש מחדש בין הספרות הערבית לספרות הערבית-יהודית.

אנו מבקשים ליצור דרך התוכנית שיח מחקרי ותרבותי חדש, וליצור קהילה רחבה של חוקרים ולומדים בתחומי התרבות הערבית-היהודית על הקשריה הכלליים. תחום מחקר חדש זה נוצר מתוך אמונה שיש לדלג מעל ההגדרות והמחיצות שמוסדו באקדמיה הישראלית.

גם אם עברתם את הגיל לחזור ללימודי תואר ראשון, או שהזמן הזה רחוק מכם מאוד, וגם אם אתם מתכוונים ללמוד משהו אחרי לגמרי, אנחנו רואים בתוכנית גם הזמנה ליצירתה של קהילה יוצרת, חוקרת, קוראת, כותבת; אנחנו רואים בתוכנית הזמנה לתרבות ישראלית אחרת, שבה יש מקום לתרבות הערבית-היהודית, וגם הזמנה לתרבות הערבית להיזכר ברכיב הערבי-יהודי שלה; אנחנו בוחרים בזיכרון, גם אם הוא מאוחר מדי; אנחנו בוחרים בחידוש המגע עם הערבית, שמעולם לא נותק לגמרי אך הפך מושא לבושה, וגם אם המגע עתה מהוסס, אנחנו בוחרים ביצירה שיש בה קינה ויש בה תקווה, שיש בה עבר ויש בה עתיד.

